

Misevra I. V. “Prosvita’s” contribution to the increase of the national consciousness level of the Ukrainian citizens during 1988 — 1996 (historiography).

The article presents the results of the analysis of the national as well as of the foreign literature on the question of foundation and activities of “Prosvita” — the cultural — educational organization which has contributed greatly to the raising of national consciousness level of the Ukrainian citizens.

Т. В. Тхоржевська

**ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ КАЛЕНДАРНО–СВЯТКОВОЇ
ОБРЯДОВОСТІ УКРАЇНЦІВ (XIX — XX СТ.)**

На сучасному етапі розвитку України важливого змісту набуває відродження духовності, національної культури. Протягом останніх п’ятнадцяти років триває активний процес відродження етнічних традицій, які довгий час зберігались лише на рівні колективної пам’яті. Це перш за все стосується традицій, які належать до галузі духовної культури, одною з головних ознак якої є відсутність матеріалізованих результатів. Зокрема, “обрядові дії існують лише в момент їх безпосереднього відтворення, отже в періоди між актами відтворення вони існують лише у свідомості виконавців” [1]. Регенеративні процеси тривають в тому числі в календарно-святковій обрядовості народів України.

Категорія “свято” протягом достатньо великого часу привертає до себе увагу етнологів, істориків, культурологів, соціологів. У різних контекстах досліджувались проблеми походження свят, їхньої класифікації, структури, функціонування, трансформацій в окремих культурних спільнотах.

Свято завжди пов’язано із цінностями конкретного колективу, соціальної групи, етносу, нації. Причому сам принцип, правило існування групи, розуміється як цінність, хоча над ним є філософська або релігійна надбудова [2]. Для того, щоб свята виникали й продовжували існувати, група, що святкує, мусить мати спільні цінності, які для неї настільки важливі, що вимагають пошани за допомогою інституту свята.

Виходячи з цього, актуальним є звернення до традиційних святкових комплексів українців, дослідження механізму

функціонування традицій та впровадження інновацій, з'ясування вартісних орієнтацій сільського населення окремих регіонів.

Метою даної роботи є дослідження одного з аспектів означеної загальної проблеми — історії дослідження календарно-святкової обрядовості українців протягом XIX — XX ст.

Вивчення календарної обрядовості українців протягом XIX ст. тривало у контексті загального збирання етнографічних матеріалів. Осередком культурного й наукового життя України з 1805 р. стає Харківський університет, в якому починає формуватися метод порівняльного аналізу в народознавстві, що знаходить відбиток у працях Г. Успенського, І. І. Срезневського, К. М. Сементовського [3].

Початок систематичного збирання матеріалів пов'язаний з ім'ям М. О. Максимовича. Безпосередньо календарної обрядовості стосується його праця “Дни и месяцы украинского селянина” [4]. Тут подається опис окремих свят, починаючи з березня, наводяться тексти пісень. Багато уваги автор приділяє зокрема весняним іграм й танкам. Максимович критично ставиться до робіт прихильників “офіційної народності”, наголошує на наявності багатобожжя в давніх слов'ян.

В 40-х рр. XIX ст. у зв'язку із відкриттям університету, осередок української етнографії перемістився до Києва [5]. До гуртка аматорів етнографії, що склався при Київському університеті на чолі з М. О. Максимовичем, в цей час примкнули М. І. Костомаров, О. В. Маркевич та інші.

Збирання етнографічних матеріалів триває із підвищеною інтенсивністю після утворення Російського Географічного Товариства (РГТ), дійсними членами якого були обрані М. Максимович та М. Рігельман; членами-співробітниками — М. Маркевич, А. Метлинський, О. Афанасьєв-Чужбинський [6].

У 40-50-і рр. біля вказаних осередків поступово з'являється велика кількість описових матеріалів, які містять в тому числі й дані про календарно-святкові комплекси. Згодом це відображається у деяких публікаціях — П. С. Єфіменко видає “Сборник малорусских заклинаний” [7], Афанасьєв-Чужбинський — “Поездку в Южную Россию” [8], М. Маркевич — “Обычай, поверья, кухня и напитки малороссиян” [9]. В зазначених роботах містяться у тому числі й деякі відомості

з питань календарно-святкової обрядовості, хоча вона не була основним предметом дослідження.

Доба накопичення етнографічних матеріалів створила підґрунтя для теоретичних розробок. У 60–ті рр. формується “міфологічна” концепція — зведення всієї системи світоглядних уявлень до опоетизованої стародавньої міфології. Серед дослідників української обрядовості цей напрям було репрезентовано О. О. Потебнею [10] та М. І. Костомаровим [11]. Зокрема, в контексті дослідження української календарно-святкової обрядовості привертає увагу розділ “Праздники языческих славян” у “Слов’янській міфології” М. І. Костомарова. Автор доводить, що “слов’яни розташовували свої свята відповідно трьом різновидам діяльності — засіяти, убрати, приготувати”. Виходячи з цього, він виділяє три великих давньослов’янських свята — весни, жнив, зимове; і вважає, що всі обрядодії сучасних слов’ян — залишки цих трьох свят.

Окремо від міфологічних концепцій серед робіт середини ХІХ ст., які стосуються досліджуваної проблеми, стоїть праця К. Шейковського “Быт подолян” [12]. Автор торкається, зокрема, питання весняних ігор, докладно описує гаївки та ігри з різних частин Поділля, доводить відмінність українських пісенних текстів від російських. Привертає увагу його підхід до аналізу обрядових дій. В “доісторичній добі кожного народу” він виділяє декілька ступенів розвитку: аморфізм, некромантизм, натуралізм, який розподіляється на астралізм, літоморфізм, фітоморфізм, зооморфізм, антропоморфізм; і наполягає на тому, що обрядодії треба “аналізувати до атомів”, розподіляючи ці атоми відповідно до культів кожного ступеня. Отже, можна відзначити вже в середині ХІХ ст. спробу структурного підходу до аналізу обрядовості.

У 70–90–х рр. ХІХ ст. етнографічні дослідження в галузі обрядовості базувалися навколо трьох осередків, що утворились ще в попередні часи — Південно-Західного відділу РГТ, Київського та Харківського університетів. У відділі працювали М. П. Драгоманов, В. Б. Антонович, П. П. Чубинський; в Харківському університеті — М. Ф. Сумцов [13]. Для дослідження питань календарно-обрядових комплексів певне значення має праця П. П. Чубинського “Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край” [14], яка подає

докладні відомості про свята, ігри, хороводи, наводить тексти обрядових пісень й обрядові діалоги. В контексті вивчення календарно-святкової обрядовості українців це перша робота, яка містить настільки детальний опис обрядодій.

У теоретичному плані варто відзначити роботу М. Сумцова “Культурные переживания” [15]. Автор застосував метод “пережитків”, “споминів”, під якими розумів “залишки давніх форм побуту й культури”, які він намагався реконструювати, зокрема в обрядодіях. Наприклад, з приводу “гри в короля” він зазначав: “у грі відбиваються спомини такого роду, коли князі втручалися до родинного життя народу... Ці спомини легко могли перейти у дитячу гру, як багатівкове предання, що переходило від старшого покоління до молодшого у вигляді історичних розповідей, пісень, анекдотів. Протягом часу зникли розповіді цього роду, але утрималось механічне відновлювання їх у грі” [16]. Слід підкреслити звернення автора до проблеми трансформації обрядових комплексів, в чому виявляється певною мірою його належність до еволюціонізму.

Велику кількість описових матеріалів подають також “Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях” Б. Д. Грінченка.

Крім монографічних праць наприкінці ХІХ ст. друкувалось багато матеріалів з описами окремих українських свят та обрядодій в періодичних виданнях “Київська старовина”, “Живая старина” та інших. Це, наприклад, розробки Н. Коробки [17], Х. Ящуржинського [18], В. Боцяновського [19]. Велика кількість етнографічних матеріалів, головне, пісенних, протягом другої половини ХІХ ст. була опрацьована й частково надрукована дослідниками півдавстрійської України — Я. Ф. Головацьким та В. М. Гнатюком [20].

На початку ХХ ст. етнографічне дослідження українців продовжується працями П. А. Несторовського [21], Г. О. Булашова [22]; роботою “Украинский народ в его прошлом и настоящем”, виданою колективом авторів (Ф. Корш, О. Шахматов, Ф. Волков, М. Грушевський та ін.) [23]. Відомості про свята календарного року подаються, зокрема, у роботі П. Несторовського “Бессарабские русины”.

Значно підвищується зацікавленість питаннями етнографії українців у 20-х рр. ХХ ст. Збирацька та дослідницька робо-

та цього періоду зосереджується навколо Етнографічної комісії ВУАН, результати її друкуються в “Етнографічному віснику”. З питань календарно-святкової обрядовості надруковані статті С. Терещенкової, В. Білого, Д. К. Зеленина [24].

Протягом 20-х рр. ХХ ст. розгортається краєзнавча етнографічна діяльність. Зокрема, декілька окремих студій з питань календарної обрядовості українців Одещини містить “Вісник Одеської комісії краєзнавства” [25].

З ґрунтовних праць цього часу привертає увагу “Історія української літератури” М. Грушевського, в якій автор звертається до сільськогосподарського календаря, який “був скелетом, риштуванням, до котрого чіплялись різні акти релігійно-поетичного і громадського життя” [26]. На початку 30-х рр. ХХ ст. діяльність вищезгаданих установ припинилась у зв’язку із політичними процесами в радянському суспільстві.

Етнологічні питання, зокрема святкової обрядовості українців починають привертати знов до себе увагу наприкінці 50-х рр. ХХ ст. В період 60–80-х рр. результати етнологічних досліджень друкуються в періодичних виданнях (“Народна творчість та етнографія” та ін.), де подаються здебільшого описові матеріали в галузі святкової обрядовості.

Від середини ХХ ст. в радянській етнологічній літературі з’явилася тенденція розглядати народну традиційну обрядовість як матеріал для створення нових радянських свят. Це роботи науково-популярного ґатунку, в яких йдеться про вплив радянської колгоспної дійсності на традиційну народну обрядовість; впровадження нових свят, викорінення “шкідливого впливу церковників”. Це, наприклад, роботи О. Ф. Кувеньової “Свята колгоспної України” [27], “Свята та обряди Радянської України” [28] та ін. Означені роботи мали ідеологічне забарвлення; головними їх тенденціями можна вважати обов’язкове протиставлення Церковної та народної обрядовості, заклик до використання елементів народної обрядовості з метою знищити обрядовість церковну, заклик до створення “рад сприяння утвердженню нових звичаїв при місцевих Радах депутатів”, пропозиція впроваджувати масові народні гуляння, на зразок традиційних під час радянських свят та ін. Зникнення забобів, припинення цікавості до церковних відправ й більшості народних свят розглядалось в якості аксіоми.

Поруч із цим з'являються й теоретичні дослідження з проблем календарно-святкової обрядовості. Зокрема, до питання традиції та імпровізації в народній творчості звертається П. Г. Богатирьов [29]. Він зауважив, що колектив населеного пункту є цензором традиції. В межах традиційних норм виникає імпровізація. Відтворення по пам'яті веде за собою свідоме чи безсвідоме змінування того, що чув або бачив виконавець [30]. Імпровізацію П. Г. Богатирьов розподіляє на змушену (наприклад, коли забута мелодія обрядової пісні) та навмисну (за наміром виконавця). Крім цього, вона може бути підготовленою та випадковою. Далі дослідник виділяє активно-колективні, пасивно-колективні, продуктивні та непродуктивні етнографічні факти.

Питання календарно-святкових комплексів за радянської доби порушувались частково і в контексті дослідження іншої проблематики [31].

Варто також відзначити, що з 60-х рр. починається видання українського фольклорного матеріалу, зокрема пісень календарного циклу. Ця робота виконувалась О. І. Деєм, Ф. М. Колесою [32]. Певний внесок у дослідження календарної обрядовості мали комплексні етнологічні дослідження окремих українських регіонів, що здійснювалися Інститутом мистецтвознавства, фольклору та етнології ім. М. Рильського, які були видані згодом окремими збірками — “Гуцульщина” [33], “Бойківщина” [34], “Етнографія Києва і Київщини” [35]. З монографічних досліджень можна назвати “Новорічні свята українців” О. Курочкина [36].

У 90-ті роки в Україні відбувається посилення зацікавленості проблемами етнічної культури, що знаходить свій прояв у багатьох періодичних виданнях, матеріалах конференцій тощо. З'являється декілька монографічних досліджень, присвячених українській етнології взагалі [37]; видаються роботи вчених, що працювали поза кордонами України — К. Сосенка [38], О. Воропая [39], С. Килимника [40].

Безпосередньо проблем святкових комплексів українців торкаються роботи В. Ф. Мицика [41], І. В. Волицької [42], Ю. Д. Климець [43]. Останні праці використовують в якості методології в тому числі структурний підхід. Зокрема, Ю. Д. Климець в роботі “Купальська обрядовість на Україні” виходить з теоретичних положень структурно-знакового підхо-

ду, який формувався протягом ХХ ст. розвідками К. Леві-Строса, Ю. М. Лотмана, Б. Л. Огібеніна, В. Н. Топорова, Є. М. Мелетинського, В. В. Іванова, Б. Н. Путілова, В. І. Єрьоміної, Н. І. Толстого, С. М. Толстой й розглядає обрядодію як текст, причому під “текстом” розуміється не лише вербальний аспект, а й вся сукупність мовно-річових дій [44].

Наприкінці ХХ ст. у декількох монографіях поруч з іншими питаннями розглядаються й питання трансформації обрядовості на конкретному обрядовому матеріалі. Так, в роботі І. В. Волицької пропонується концепція, яка заперечує більшість попередніх дослідників з приводу гри як “пережитку” колишнього обряду. “Констатація процесу руйнування обряду, — зауважує автор, — є передчасною... Ідеологічне забарвлення обряду справді могло змінюватись, як змінювались і конкретно-ігрові форми його виразу, постійною залишається лише його ігрова природа. Ігрова форма ритуальної діяльності залишалася величиною постійною, яка вимірюється комплексом перевтілення і дії” [45]. Ю. Д. Климець, розглядаючи трансформацію української купальської обрядовості, зазначає, що вона “йшла по лінії ослаблення її магічного значення і розвитку символічних, ігрово-демонстраційних моментів. Сила обряду спрямовувалась вже не на природу, а на саму людину і її внутрішній світ, завдяки чому, на думку автора, зростали виховні функції обрядовості [46].

Таким чином, дослідження українських календарно-святкових комплексів почалося в першій половині ХІХ ст. в контексті загальної суспільної зацікавленості етнологічною проблематикою. На першому етапі (40–60-ті рр. ХІХ ст.) спостерігається романтичне захоплення у “народну старовину”; накопичується велика кількість польового матеріалу, в тому числі в галузі календарної обрядовості, який подавався авторами здебільшого безсистемно. На другому етапі (70–90-ті рр. ХІХ ст.) головними методами дослідження календарно-святкових комплексів, як й інших етнологічних та фольклорних питань, були порівняльний та міфологічний. Дослідниками цих напрямків проведено великий обсяг роботи в галузі порівняльного аналізу обрядових дій, зокрема порівняння між слов'янськими народами; цікавим є також розгляд слов'янської та індоєвропейської міфології.

З початком ХХ ст. з'являються теоретичні розробки порівня-

льно-історичного характеру; згодом виникають й перші спроби структурного аналізу обрядових дій.

Більшість дослідників зверталась, головне, до питань генези обрядодій, в цьому зв'язку застосовувались різноманітні методи реконструкції. Наприкінці ХХ ст. розпочалась робота в напрямку проблем функціонування традицій й виникнення інновацій та причин цього явища у календарно-обрядових комплексах.

Джерела та література

1. Чистов К. В. Традиции и вариативность // СЭ. — 1983. — № 2. — С. 15.
2. Жигульский К. Праздник и культура. — М.: Прогресс, 1985. — С. 73.
3. Токарев С. А. История русской этнографии. — М.: Наука, 1966. — С. 205 — 206.
4. Максимович М. А. Дни и месяцы украинского селянина // Собрание сочинений. — К.: Типография Фрица, 1877. — Т. 2. — С. 463 — 524.
5. Горленко В. Ф. Нариси з історії української етнографії. — К.: Наукова думка, 1964. — С. 135.
6. Там само — С. 164.
7. Ефименко П. С. Сборник малорусских заклинаний. — М.: Университетская типография, 1874. — 69 с.
8. Афанасьев-Чужбинский А. С. Поездка в Южную Россию // Собрание сочинений. — СПб.: Топпе, 1893. — Т. V11. — 452 с.
9. Маркевич Н. А. Обычаи, поверья, кухня и напитки малороссиан. — К.: Час, 1992. — 171 с.
10. Потебня А. А. О купальских огнях и сродных с ними представлений. — М.: Типография Грачева, 1867. — 19 с.; Потебня А. А. О мифическом значении некоторых обрядов и поверий // Чтения в императорском ОИИД. — М.: Типография Университета, 1865. — Кн. 2. — С. 1 — 84.; Потебня А. А. Объяснение малорусских и сродных песен. — Варшава: Типография Земкевича, 1887. — Т. 2. — 809 с.
11. Костомаров М. І. Слов'янська міфологія. — К.: Либідь. — 1994. — 384 с.
12. Шейковский К. Б. Быт подолян. — К.: Типография Давиденко, 1860. — Т. 1. — Вып. 1. — 71 с.
13. Токарев С. А. История русской этнографии. — М.: Наука, 1966. — С. 317.
14. Чубинский П. П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край. — СПб., 1872. — Т. 3.
15. Сумцов Н. Ф. Культурные переживания. — К.: Типография Корчак-Новицкого, 1890. — 408 с.
16. Там само. — С. 148.

17. Коробка Н. Песни Каменецкого уезда Подольской губернии // ЖС. — 1895. — № 1. — С. 71 — 83.
18. Яцуржинский Хр. Весенние хороводы, игры и песни // Киевская старина. — 1889. — Вып. 5 — 6. — С. 621 — 626.
19. Боцяновский В. Веснянки, петровки и купальные песни // ЖС. — 1894. — Вып. 1. — С. 83 — 89.
20. Гнатюк В. М. Вибрані статті про народну творчість. — К.: Наукова думка, 1966. — 245 с.
21. Несторовский П. А. Бессарабские Русины. — Варшава: Сатурн, 1905. — 176 с.
22. Булашев Г. О. Украинский народ в своих легендах, религиозных воззрениях и верованиях. — К.: Типография Императорского университета, 1909. — Вып. 1. — 515 с.
23. Украинский народ в его прошлом и настоящем / Ф. Корш, О. Шахматов, Ф. Волков и др. — СПб.: Типография Общественная польза, 1914. — Т. 1. — 360 с.; Украинский народ в его прошлом и настоящем / Ф. Корш, О. Шахматов, Ф. Волков и др. — Петроград: Типография Общественная польза, 1916. — Т. 2. — 707 с.
24. Терещенкова С. Вірування в сонце // Етнографічний вісник. — 1928. — Кн. 7. — С. 133 — 137.
25. Сікиринський О. В. Звичаї та обряди на Юрія в с. Глибокояр на Одещині // Вісник Одеської комісії краєзнавства. — 1924 р. — Ч. 1. — С. 23 — 24.
26. Грушевський М. С. Словесність часів нового розселення і пізніших // Історія української літератури. — К.: Либідь, 1993. — Т. 1. — С. 167, 227.
27. Кувеньова О. Ф. Свята колгоспної України. — К.: Знання, 1963. — 40 с.
28. Свята та обряди Радянської України / О. Ф. Кувеньова, О. М. Кравець, Т. Д. Гірник, В. Г. Зінич. — К.: Наукова думка, 1971. — 271 с.
29. Богатырев П. Г. Активно-коллективные, пассивно-коллективные, продуктивные и непродуктивные этнографические факты // Вопросы теории народного искусства. — М.: Искусство, 1971. — С. 384 — 386; Богатырев П. Г. Традиция и импровизация в народном творчестве // Вопросы теории народного искусства. — М.: Искусство, 1971. — С. 393 — 399.
30. Богатырев П. Г. Активно-коллективные, пассивно-коллективные, продуктивные и непродуктивные этнографические факты // Вопросы теории народного искусства. — М.: Искусство, 1971. — С. 384.
31. Артюх Л. Ф. Народне харчування українців та росіян. — К.: Наукова думка, 1982. — 112 с.
32. Дей О. І. Звичаєво-обрядова поезія трудового року // Ігри та пісні. — К.: АН УРСР, 1963. — С. 7 — 50; Колесса Ф. М. Фольклористичні праці // Твори. — К.: Наукова думка, 1970. — Т. 3. — 412 с.

33. Гуцульщина. Історико-етнографічне дослідження / П. І. Арсенич, М. І. Базак, З. Є. Болтарович та ін. — К.: Наукова думка, 1987. — 470 с.
34. Бойківщина. Історико-етнографічне дослідження. — К.: Наукова думка, 1983. — 304 с.
35. Етнографія Києва і Київщини. Традиції і сучасність / Л. Ф. Артюх, Н. К. Гаврилук, В. Ф. Горленко. — К.: Наукова думка, 1986. — 271 с.
36. Курочкін О. В. Новорічні свята українців. Традиції і сучасність. — К.: Наукова думка, 1978. — 191 с.
37. Пономарьов А. П. Українська етнографія. — К.: Либідь, 1994. — 317 с.
38. Сосенко К. Різдво-коляда і щедрий вечір. — К.: Український письменник, 1994. — 286 с.
39. Воропай О. Звичаї нашого народу. — К.: Оберіг, 1991. — Т. 1. — 450 с.; Воропай О. Звичаї нашого народу. — К.: Оберіг, 1991. — Т. 2. — 440 с.
40. Килимник С. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні. — К.: Обереги, 1994. — Кн. 1. — 395 с.; Килимник С. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні. — К.: Обереги, 1994. — Кн. 2. — 525 с.
41. Мищик В. Ф. Свята сонячного циклу. — К.: Знання, 1991. — 48 с.
42. Волицька І. В. Театральні елементи в традиційній обрядовості українців Карпат. — К.: Наукова думка, 1992. — 139 с.
43. Климець Ю. Д. Купальська обрядовість на Україні. — К.: Наукова думка, 1990. — 143 с.
44. Толстой Н. И., Толстая С. М. К реконструкции древнеславянской духовной культуры // Славянское языкознание. — М.: Наука, 1978. — С. 371.
45. Волицька І. В. Вказана праця. — С. 8.
46. Климець Ю. Д. Вказана праця. — С. 106 — 110.

Анотації

Тхоржевская Т. В. История исследования календарно-праздничных комплексов украинцев (XIX — XX вв.).

В данной статье речь идет об этнографическом изучении украинцев; в частности об исследовании календарно-праздничных комплексов на протяжении XIX — XX веков.

Thorzhhevskaya T. V. The history of the Ukrainian calendar-celebratory complexes studies (XIX — XX).

This article is devoted to the ethnographic studies of the Ukrainian population; in particular to the investigation of the calendar-celebratory complexes during XIX — XXth centuries.